

Nástin vývoje českých hradů 12.—13. století

TOMÁŠ DURDÍK

Díky poznatkům, získaným při komplexním výzkumu a průzkumu českých hradů v posledních letech, je možno za současného stavu vědomostí pokusit se o nástin vývoje českých hradů 12. a 13. století. Tato práce nezahrnuje území Chebska, které v té době nebylo součástí českého státu.

Po celé 12. století zůstává vůdčím typ, označovaný v dosavadní literatuře jako hradisko. Bohužel právě o těchto nejmladších hradiscích jsou naše vědomosti silně fragmentární. Kromě Pražského hradu a Vyšehradu byla zkoumána a publikována prakticky pouze Kouřim (U sv. Jiří, Šolle, 1969) a Bílina (Váňa, 1976). Na rozdíl od těchto lokalit, opevněných valem, jehož konstrukce navazuje na vývoj starších slovanských fortifikací, je Pražský hrad s četnými na maltu zděnými objekty opatřován již druhou fází románského opevnění (Borkovský, 1969). Zděnou profánní zástavbu a fortifikaci na Vyšehradě se prozatím nepodařilo výzkumem zachytit (Nechvátal, 1976, 77), její existenci je však nutno předpokládat. Románský palác vznikl rovněž v Mělnice (Radová, 1977, 69). Kromě těchto velkých, centrálních hradisek jistě existovalo mnoho menších a malých. Tyto lokality však, bohužel, doposud nebyly zkoumány.

Kromě hradisek se ve 12. století ojediněle setkáme i se zděnými hrady v plně středověkém slova smyslu. Nejstarším z nich je Přimda, založená těsně před r. 1121 (Menclová, 1972, 103—107; Durdík, 1975 a). Z tohoto hradu se zachoval mohutný donjon s menším obdélným přístavkem. Původní rozsah a opevnění není známo. Za svou, českému prostředí dokonale cizí, stavební podobu vděčí hrad svému německému stavebníkovi. Zůstal také bez odezvy a až do druhé poloviny století zcela osamocen.

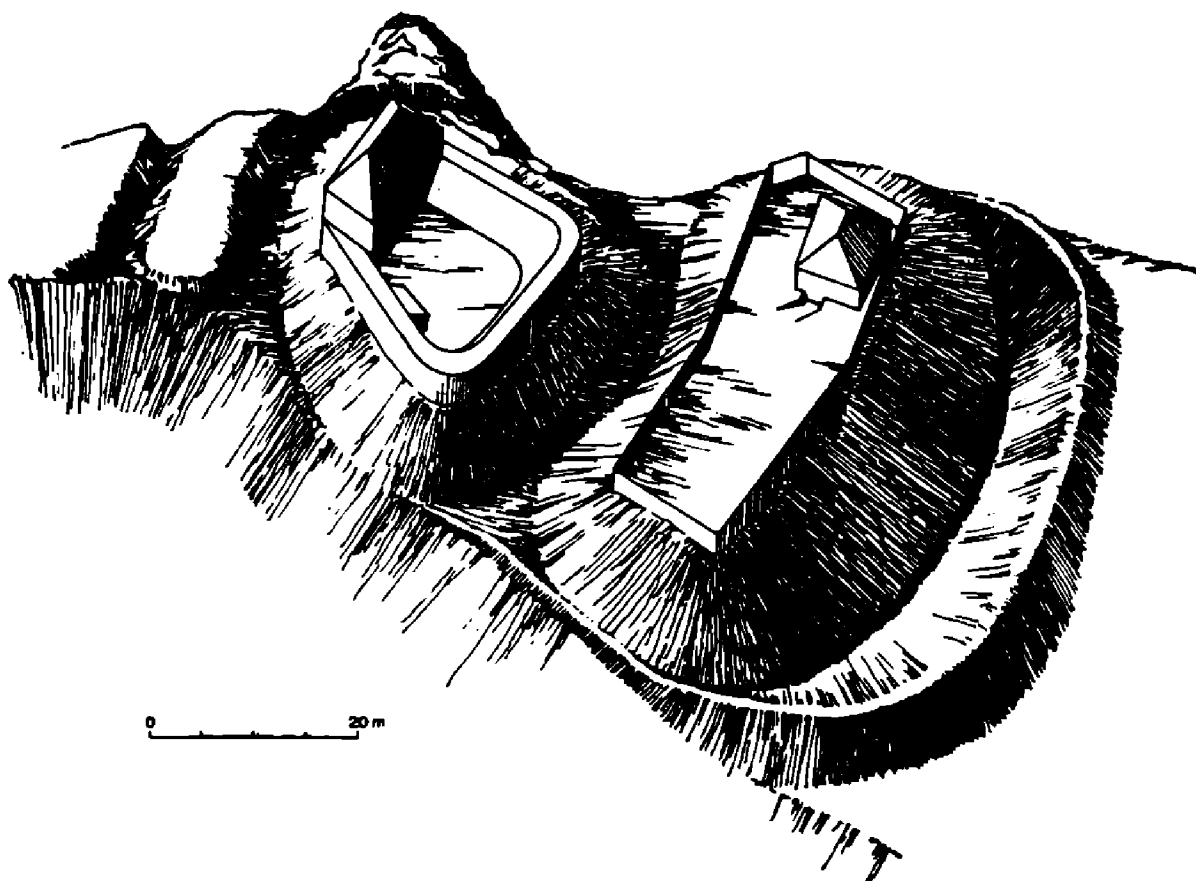
V této době byl vybudován biskupský hrad v Roudnici (Menclová, 1972, 79—82; Merhautová, 1971, 302—305; Radová, 1977, 68), z něhož se zachovalo torzo podsklepeného paláce, v přízemí dvoulodního a sklenutého křížovými klenbami. Budovu zpevňovaly plné půlkulaté věžice, které bývají srovnávány s věžicemi Pražského hradu. Opevnění, ani další zástavba nejsou známy.

Analogická situace, jako po celé dvanácté století, trvá ještě téměř celou třetinu století třináctého. Přibývá pouze kamenných hradů, které však ještě tvoří malé procento používaných fortifikací. Také se nevytvořil nějaký stavební typ, jde o soubor individualit vytvořených převážně cizími vlivy. Patří sem především dispozice hradu Landštejna (Menclová, 1972, 107—112) s palácem sevřeným mezi oběma věžemi, z nichž jedna obsahuje kapli, hlásící se nejspíše k hradní architektuře bavorské. Sousední štaufské Chebsko má podíl na vzniku a podobě hradu v Lokti (Líbal—Muk, 1972; Menclová, 1972, 99—101) se dvěma věžovitými stavbami, rotundou a patrně dalším obdélným objektem. Velmi zajímavý konglomerát tvořený hradem a johanitskou komendou vznikl ve

Strakonících. Datování vzniku tohoto blatného komplexu bylo v poslední době předmětem diskuse. V. Mencl a po něm D. Menclová (1972, 82—85) kladli nejstarší, dnes v stojícím stavebním organismu patrnou fázi do poslední třetiny 12. století. A. Birnbaumová (1947) a A. Merhautová (1971, 325—328) uvádí prvou polovinu 13. století. Jejich argumentace je přesvědčivější a zdají se ji potvrzovati výsledky archeologického výzkumu A. Hejny. Podobná nejednotnost v názorech vládne i v případě datace vzniku hradu v Blatné (Menclová, 1972, 85—86; Merhautová, 1971, 96—97), z něhož se zachoval fragment patrové kaple a část obvodové fortifikace zjištěná při autorově záchranném výzkumu v r. 1976.

Kromě uvedených lokalit vznikl na počátku století s největší pravděpodobností i hrad Hlavačov u Rakovníka (Durdík, v tisku a), nejstarší známý zástupce přechodného typu *disposic*, zjištěného teprve v posledních letech. Tyto *disposice* tvoří jakýsi přechodný článek mezi staršími hradisky a středověkými hrady. Jde o pokus o syntézu hradištní tradice a nových prvků cizí provenience. Sám Hlavačov představuje zatím největší známou ukázkou; jde o menší čtyřdílné hradisko, jehož valové opevnění ovšem má již jinou podobu (hlavní val se nachází před příkopem) a je hlavně zbudováno odlišnou, zcela unikátní technologií — navážením vrstev písku prolévaných maltou. Vnitřní obvodová fortifikace byla budována z opuky na sucho — zřejmě šlo opět o val či pouhou zidku. Vnitřní plocha hradiště je bohužel silně poškozena rabováním kamene a amatérskými výkopy, takže naše vědomosti jsou prozatím silně fragmentární. V konstrukci staveb se kromě dřeva uplatňovala i opuka a cihly; nějaký zatím bližší neurčitelný objekt byl zbudován již s použitím malty.

K zásadnímu zlomu ve vývoji českých hradů dochází zhruba ve třicátých letech 13. století, kdy definitivně zaniká síť starších hradisek a je nahrazována sítí nových královských hradů a kdy vznikají i nejstarší hrady šlechtické. Nyní již můžeme hovořit o stavebních typech. Pro období do poloviny století je ty-

Obr. 1. Pokus o hmotovou rekonstrukci hradu Angerbachu (okr. Plzeň-sever) na základě archeologického výzkumu. Podle zaměření AU. Příklad přechodného typu *disposice*.

pická přísná typová diferenciaci mezi hrady královskými a šlechtickými, která je pochopitelným důsledkem rozdílnosti možností krále a šlechty.

Povšimněme si nejdříve královských založení. Pro ně jsou typické tři druhy dispozic: přechodná, s obvodovou zástavbou a francouzský kastel.

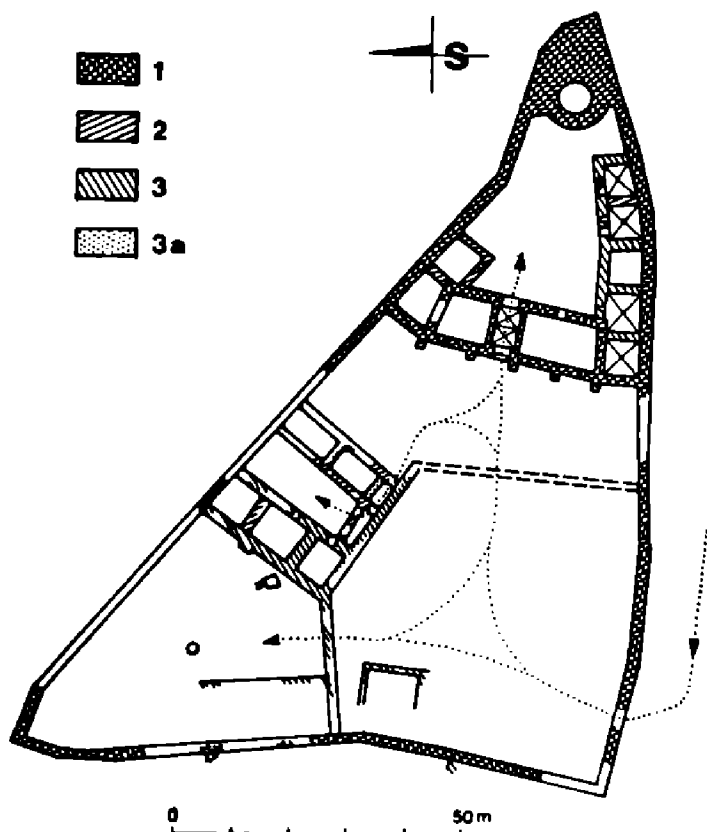
Nejprimitivnější ukázkou přechodné dispozice, která je doposud známa, je hrad Angerbach u Kožlan, vzniklý až okolo poloviny století (Durdík, v tisku a). Hrad byl dvojdílný (obr. 1). Přední oddělení opevněné roubenou či hrázděnou stěnou obsahovalo pouze velkou zemnici, zasekanou do skály se stěnami tvořenými zídka vystavěnou bez použití malty. Tato stavba byla nejhonosnějším objektem celého hradu. Druhé oddělení opevňoval zepředu a na bocích sypaný val bez vnitřní konstrukce s kamennou čelní plentou zbudovanou bez použití malty. Stranu zadní vyplňoval velký hrázděný palác, jehož stěna tvořila zároveň obvodovou fortifikaci. Kromě této stavby obsahovala zadní část hradu již jen jeden menší objekt, snad další zemnici.

Nejdůležitějším královským hradem přechodného typu byl pohraniční Tachov (Durdík, v tisku b) se sypaným valovým opevněním zbudovaným na troskách valů soběslavského hradiska. Zadní strana tohoto valu byla tvořena opěrnou zdí, částečně provedenou na hlínu a částečně na maltu. Podobu čelní stěny valu se zatím nepodařilo zjistit; ve 14. století zde vznikla mohutná hradba s čtverhrannými věžemi. Do tohoto opevnění byly vkládány jednotlivé zděné stavby, některé již tak, že podobně jako na Angerbachu byly do valu vsazeny. Stavebně historickým průzkumem, prováděným J. Mukem byly zjištěny zbytky mohutné hlízové v dolní části čtverhranné věže. Archeologický výzkum však stratigraficky dokázal, že pochází až z druhé poloviny století.

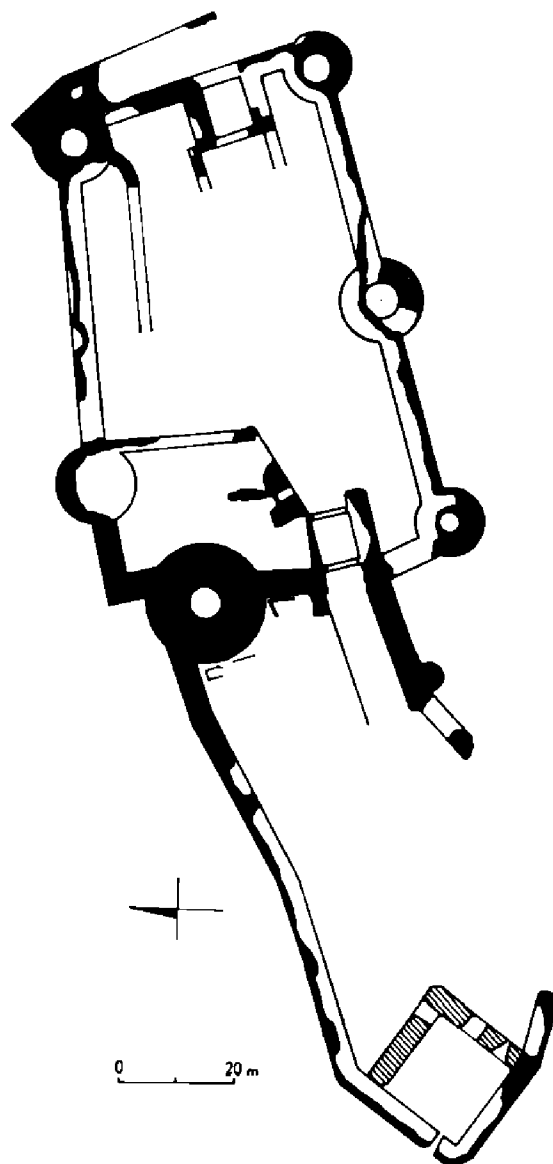
Posledním dosud známým příkladem přechodné dispozice je Týnec nad Sázavou (Hejna, 1972; Durdík, 1976). Jde o příklad o to důležitější, že zde hrad vzniká přestavbou areálu staršího sídla při emporovém kostele. Ke stojící rotundě byla přistavěna útočištná hranatá věž, areál hradu vymezil mohutný do skály vysekaný příkop, k němuž byl přiložen trojprostorový palác, přístupný původně po zvláštním můstku přímo přes příkop. Obvodová fortifikace se opět zboku přikládala k paláci; její charakter není doposud jasný, nelze však vyloučit, že mohlo jít opět o val. S největší pravděpodobností se i zde jedná o stavební podnik královský.

Základním typem královského hradu se stává dispozice s obvodovou zástavbou, která prokázala značnou životnost a dočkala se mnoha modifikací. Jde o rozsáhlé hrady, při výběru jejichž polohy i rozlohy ve sledovaném období zřejmě ještě působila hradištní tradice. K obvodové hradbě se důsledně přikládají početné stavby, jejichž vnější stěna tak tvoří součást fortifikace. Z královských hradů, vzniklých do poloviny století, tomuto typu přísluší Jindřichův Hradec (Menclová, 1972, 181—189), Jivno (Durdík, v tisku a) a především Křivoklát (obr. 2), známý dnes díky systematickému výzkumu poměrně nejlépe (Durdík, 1978). Jde o trojúhelnou pětídílnou dispozici na nepravé ostrožně, jejíž výstavba se však táhla až do počátků vlády Václava II. V době svého dokončení obsahoval hrad dvě palácová jádra. Obranné možnosti byly zcela pasivní.

Třetím typem je francouzský kastel. Tento byl k nám importován již ve své dokonalé podobě, pro jeho vznik na našem území není podkladů. Francouzský kastel představuje vrchol dobových obranných možností. Umožňuje totiž aktivní obranu díky systému flankovacích věží, zajišťujících jednak postřelování kurtin mezi věžemi, jednak křížové postřelování předpolí. V první polovině století vznikl v současné době zkoumaný Týřov, dokončený před r. 1249 (Durdík, v tisku a). Celá dispozice je dvoudílná (obr. 3). Spodní hrad je ukázkou francouzského kastelu s šesti okrouhlými věžemi (pěti flankovacími, šestou zastupuje věž hlav-

Obr. 2. Křivoklát, okr. Rakovník. Raně gotický hrad (stav vědomostí k srpnu 1977). 1–3a stavební fáze, naznačeno základní komunikační schéma. Příklad dispozice s obvodovou zástavbou.

Obr. 3. Týřov, okr. Rakovník. Půdorys raně gotických lází hradu (černě před r. 1249, šrafovane mladší 13. století). Stav vědomostí k r. 1976. Revidované zaměření z r. 1943 doplněné o výsledky výzkumu v r. 1973 a 1976. Příklad francouzského kastelu.

ni), z nichž jedna na nejzranitelnějším místě je opatřena břitem. Do hradu se vcházelo vtaženou čtverhrannou věžovitou bránou, zástavba se přikládala k delším stranám. Horní hrad s prochoditým palácem vychází spíše z domácích tradic, ve fortifikaci se zde uplatňuje drobná plná věžice.

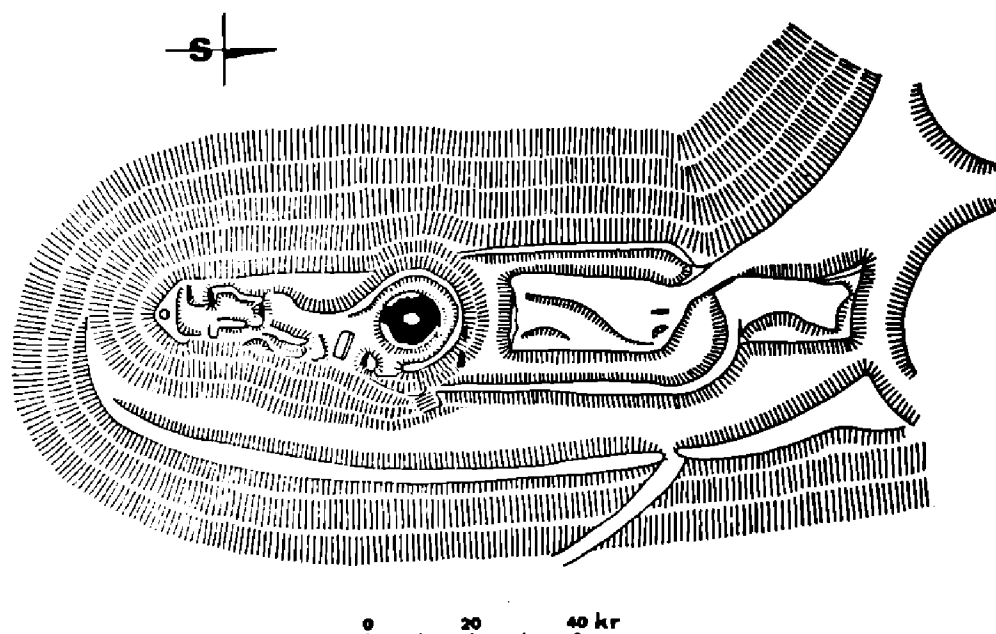
Zásad francouzského kastelovaného schematu bylo použito i při opevňování čela hradu Džbánů (Durdík, v tisku a), archeologicky datovaného rovněž do 1. poloviny století. Zhruba šestiúhelná dispozice vznikla kombinací hradu s obvodovou zástavbou s principy aktivní obrany francouzského kastelu, projevivšími se výstavbou dvou flankovacích věží, které spolu s věží hlavní zajišťovaly nejsnáze napadnutelnou část hradu.

Ve všech zmíněných případech šlo o velké královské hrady. Z menších byl zkoumán pouze Velešín (Hejna 1977), kde byla zjištěna obdélná kaple ještě s půlkruhovou apsidou. Bližší typové zařazení není před publikací výzkumu možné.

V první polovině 13. století vznikají také nejstarší hrady šlechtické. Příslušníci předních rodů opouštějí svá dosavadní sídla, ze značné části patrně při tribunových kostelech a budují úměrně svým možnostem kamenné hrady. Základním a prakticky jediným typem tohoto období je dispozice bergfritová (či saskohessenská podle D. Menclové, 1972). Jde o nejjednodušší možnou variantu článkovaného hradního organismu. V čele stojí válcová útočištná věž (bergfrit),

na nejchráněnějším místě je zbudován jednoduchý palác, zavázaný do obvodové hradby, do níž může být vetknuta i věž, při jejíž patě bývá brána. Vzájemný vztah hradby a věže nemá v Čechách chronologickou platnost.

Právě proto, že jde o nejjednodušší dispozici, která byla přes svou bezkonkurenční životnost téměř vždy (a někdy již i ve 13. století) doplňována a přestavována, je těžké setkat se s ní v terénu v čisté podobě. Možnosti jsou pouze dvě. Buď si povšimnout málo důležitých objektů, které nebyly příliš přestavovány, jako například Volfštejn (Menclová 1972, 148—149), v případě jehož věže se setkáváme ještě s pozdně románským tvaroslovím, nebo vyhledat hrad, ne dlouho po svém založení zaniknuvší. Takovou lokalitou je např. zaniklý neznámý hrad mezi Albrechticemi a Černicemi na Mostecku (Durdík, 1975b,

Obr. 4. Neznámý hrad mezi Černicemi a Albrechticemi (okr. Most). Terénní náčrt z r. 1973. Příklad bergfritové dispozice.

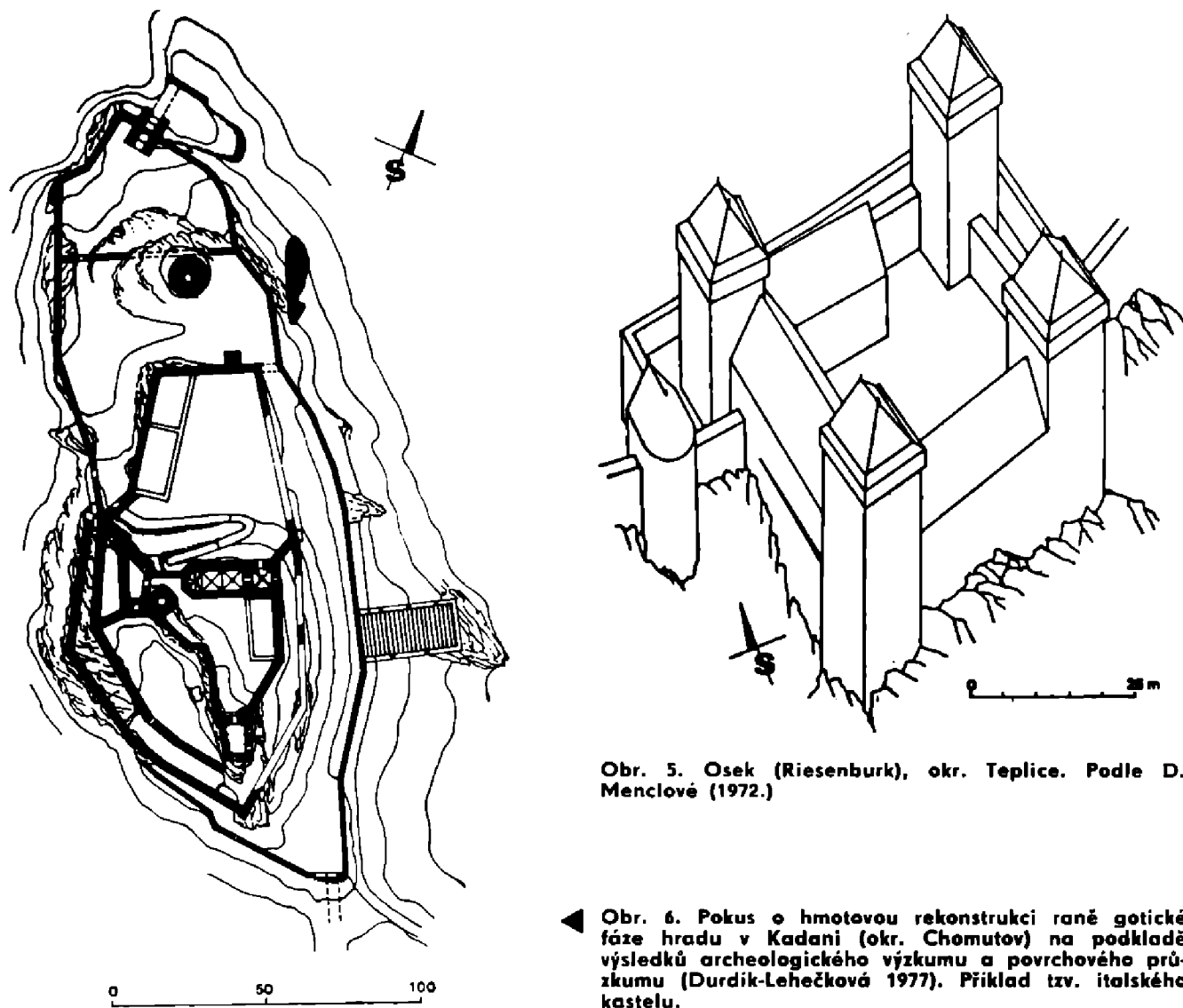
obr. 4). Celkově je možno konstatovat, že šlechtických hradů vzniklo do poloviny století ještě velmi málo. Z některých se zachovaly pouze hlavní věže, obestavené složitým, mnohdy doposud detailně nezkoumaným organismem mladšího hradu či zámku, jako např. ve Zbirohu (Durdík, v tisku a) či Rožmberku (Menclová, 1972, 142). Kromě základního typu se setkáváme již i s jeho modifikacemi. Úspornou představuje hrad Krašov, vzniklý před r. 1232 (Durdík, 1974 a), kde je hlavní věž nahrazena věžicí s břitem. Český Šternberk, vzniklý před r. 1242, je pak ukázkou náročnější varianty, užívající kromě věže s břitem také štítovou zeď, zřejmě poprvé v Čechách (Durdík, v tisku d). Započato též bylo snad se stavbou hradu Příběnic (Menclová, 1972, 180—181), jehož poznání jsme ovšem mnoho dlužni a který v době svého dostavění ve 2. polovině století patřil k dispozicím blízcím se královským hradům.

Ve druhé polovině 13. století, která představuje další etapu ve vývoji českých hradů, je dokončena výstavba základní sítě královských hradů a dochází, lze říci, k masovému budování hradů šlechtických. Přibývá stavebních typů a jejich variant a je, prozatím spíše ojediněle, prolomena přísná typová diference mezi královskými a šlechtickými hrady.

Základním typem královského hradu zůstává typ s obvodovou zástavbou. V organismu těchto hradů se zhruba od poloviny století začíná objevovat hranatá obytná věž (Durdík, 1977a). Tato věž ovšem není ani jedinou a hlavní stav-

bou obytnou, ani plnohodnotným objektem obranným. Tento fakt vyplývá z toho, že přízemí většiny těchto věží je přístupné portálem přímo z nádvoří, na Týřově je takto přímo přístupný i sklep. Nejstarší je patrně věž zvíkovská, od níž bývá odvozována věž ve Vimperku (Menclová, 1972, 224—226). Do areálu staršího hradu byl donjon dostavěn na Týřově a zřejmě i v Jindřichově Hradci. Ve třináctém století snad vznikl i hrad Jenčov, o Říčanech se ještě zmíníme. Velmi zajímavým případem je dispozice hradu Oseka (Riesenburku), který byl zřejmě založen jako královský a v první fázi vystavěna obytná věž a mohutné obvodové opevnění. Pak jej s největší pravděpodobností definitivně získal Boreš z Riesenburka. Šlechtický majitel pak realizoval výstavbu pouze těch vnitřních budov, kterých bylo při změně funkce hradu zapotřebí. Vznikl tak ojedinělý útvar s mohutnou fortifikací a minimální vnitřní zástavbou (obr. 5).

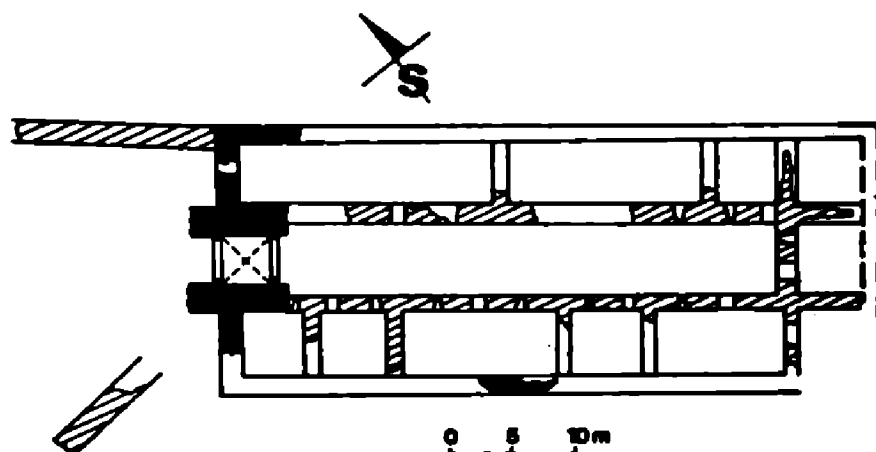
Součástí některých měst, zakládaných na „zeleném drnu“ se stává rovněž královský hrad. Základní typ s obvodovou zástavbou byl zde v důsledku víceméně pravoúhlého systému městské parcelace modifikován do obdélné či téměř čtvercové podoby, citlivá nároží zpevnily vtažené čtverhranné věže bez možnosti flankování. Tím vznikl kastel tzv. italského typu. Pro české hrady tohoto schématu je příznačné řešení horizontální komunikace pomocí arkád. Celou dispozici tzv. italského kastelu známe díky archeologickému výzkumu poměrně dobře v případě Kadaně (Durdík—Lehečková, 1977, obr. 6), o výtvarném ztvárnění interiérů hradu není však prozatím známo téměř nic. Opačnou situaci pozorujeme v Písku (Kuthan, 1975; Durdík—Lehečková, 1977; Líbal 1976). Nejméně znám je hrad v Domažlicích (Menclová, 1972, 212).

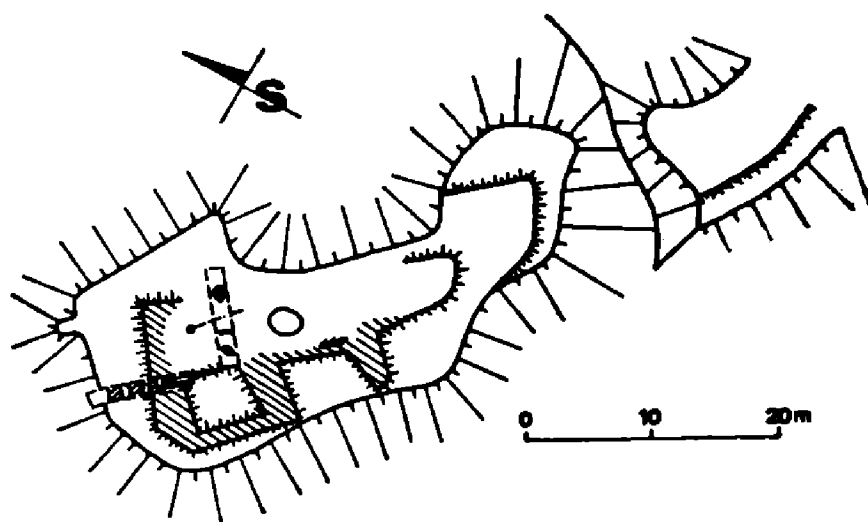
Obr. 5. Osek (Riesenburk), okr. Teplice. Podle D. Menclové (1972.)

◀ Obr. 6. Pokus o hmotovou rekonstrukci rané gotické fáze hradu v Kadaně (okr. Chomutov) na základě výsledků archeologického výzkumu a povrchového průzkumu (Durdík—Lehečková 1977). Příklad tzv. italského kastelu.

Pravidelnou podobu získal však královský hrad sledovaného období i mimo města a to v případě, že jako staveniště byl zvolen úzký dlouhý ostroh. Měla-li pak dispozice obsahovat požadované množství prostor, musely vzniknout dlouhé budovy po stranách stísněného nádvoří. Nejmarkantnějším příkladem je Kamýk nad Vltavou (Durdík, 1974b, obr. 7), kde se nádvoří šíří dokonce rovná šíří hradního křídla. Stejným podmínkám vděčí za svou dispozici v podstatě i Bezděz (Menclová, 1972, 227—244). V případě Bezdězu se též setkáváme s nejranějším pokusem o oddálení prvního styku s eventuálním nepřítelem co nejdále od hradního jádra. Fortifikace s prvými třemi branami a Čertovou věží sle-

Obr. 7. Kamýk nad Vltavou, okr. Příbram. Jádro hradu. Terénní náčrt z r. 1973. Příklad mladší dispozice s obvodovou zástavbou.

Obr. 8. Řebřík, okr. Rokycany. Dispozice hradního jádra podle zaměření AÚ. Příklad dispozice s palácem jako hlavní stavbou.

duje přístupovou komunikaci daleko pod hrad. V dalším vývoji českých hradů byla tato myšlenka a posléze naléhavá potřeba dále rozváděna. Tvaru staveniště vděčí za svou podobu i Bezděz v detailu velmi blízký hrad Houska (Menclová, 1972, 244—249).

Francouzskému kastelu zřejmě příslušel hrad Nižburk (dnes Nižbor, Durdík, v tisku a) silně poškozený mladšími přestavbami a úpravami. Druhou stavbou tohoto typu, vzniklou nejspíše ve druhé polovině století, je tábořský Kotnov, datovaný do této doby i archeologicky (Huml, 1970). Zároveň se zde setkáváme s nejstarším případem nepochopení zásad francouzského kastelového schématu, našemu prostředí v té době cizího. Kulaté věže, pokud je u dvou dodnes zachovaných patrné, jsou prakticky vtaženy dovnitř hradního areálu, takže pozbývají své flankovací schopnosti.

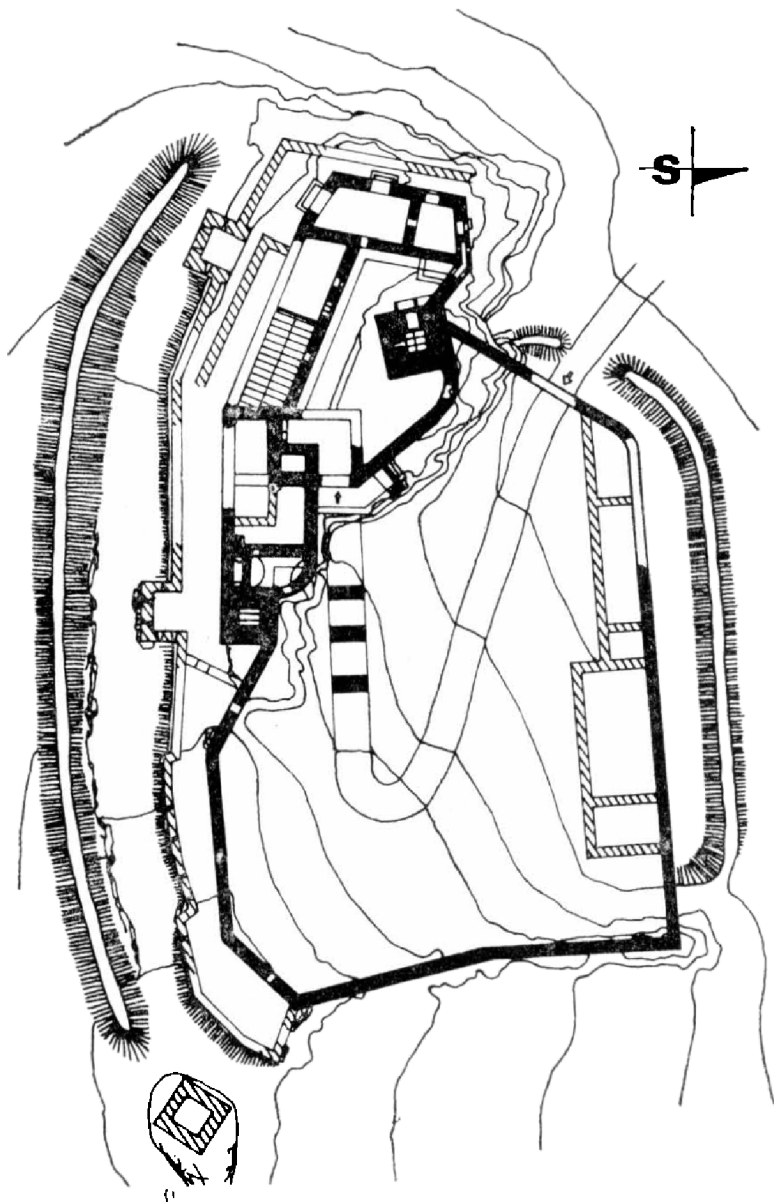
Ukázkou malého královského hradu sledovaného období může být Orlík

nad Vltavou (Menclová, 1972, 164—165), blíží se šlechtické bergfritové dispozici. Pouze v čele hradu je v nároží oproti věži hlavní použito druhé flankovací půlkulaté věže. Hradbu mezi oběma stavbami do značné míry suplovala přisekána skála.

Ke královským hradům se volně řadí i biskupský Horšovský Týn (Menclová, 1972, 261—273), příslušící patrně ke kastelům italského typu.

Převážná část velkého počtu šlechtických hradů druhé poloviny 13. století náleží dispozici bergfritové. Jmenujme alespoň namátkou Český Krumlov, Michalovice, Valdek, Žebrák, Náchod, Grabštejn, Lemberk, Ostrý (Šarfenštejn) nebo Frýdlant. Současně vzniká další, ještě úspornější typ dispozice, jehož hlavní a prakticky jedinou (i z hlediska obrany) stavbou je mohutný palác, jehož delší osa je rovnoběžná se směrem vstupní komunikace (Durdík, v tisku a). Z archeologicky zkoumaných objektů představují tento typ Řebřík (Durdík, 1977b, obr. 8) a Tetín (Durdík, 1975c).

Spolu se stoupajícími možnostmi šlechty, projevujícími se i přestavbami starších hradů (Krašov, Tetín), pozorujeme snahu o přiblížení se královským dispozicím. Pánové, těšící se značné přízni panovníka, si budují miniatury královských hradů vysoké výtvarné úrovně, dané zřejmě použitím hutí, pracujících na předních stavbách v zemi. Zdrobnělinu dispozice s obvodovou zástavbou představuje Vizmburk (Hejna, 1976). Tým typ, ovšem varianta s obytnou věží,

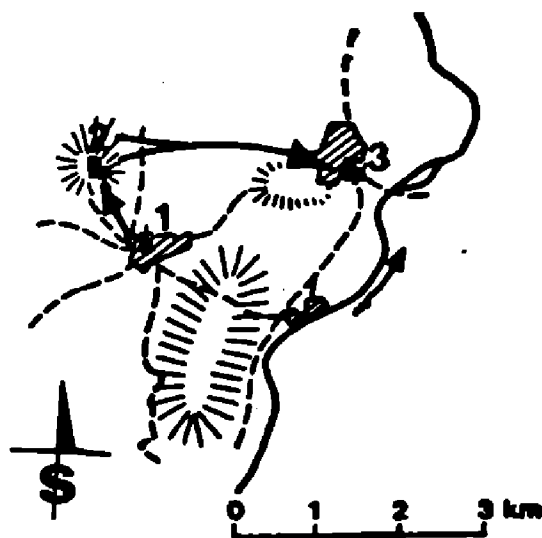
Obr. 9. Choustník, okr. Tábor. Podle D. Menclové (1972). Příklad Ganerbenburgu.

byl předlohou pro výstavbu Říčan (Durdík, 1977a). Problémem je původní podoba i stavebník hradu Lichnice (Menclová, 1972, 154—157), otázka je patrně za současného stavu vědomostí neřešitelná.

V jižních Čechách se setkáváme s ojedinělou architekturou hradu Choustníka (Menclová, 1972, 167—171), reprezentující dvojhrad (Ganerbenburg, obr. 9), v Čechách v této době zcela ojedinělý. Podobnou čtverhrannou útočištnou věž, jakou je ve dvou případech možno pozorovat na Choustníku, nacházíme i na Klenové (Menclová, 1972, 171—172), zde je ovšem původní situace nejasná a snad i na středočeském Žerotíně, blížícím se jinak bergfritové dispozici. Tyto čtverhranné věže lze snad dle D. Menclové odvozovat z Podunají.

Zcela ojedinělá je i osmiboká věž na Příběnicích (Menclová, 1972, 178—181), jejichž dispozice se patrně jinak rovněž blížila královské s obvodovou zástavbou. Témuž typu se zřejmě snažil vyrovnat i důležitý posázavský hrad Stará Dubá, k němuž bylo ještě ve 13. století přihráženo podhradní městečko Odranec.

Obr. 10. Schéma pohybu sídla v prostoru Budětice-Rábi. 1 – emporový kostel v Buděticích, 2 – hrad Budětice, 3 – hrad Rábí. (Kresby: obr. 1 – P. Chotěbor, ostatní J. Ziková a autor.)

Kromě těchto, již velmi honosných typů, se ve druhé polovině 13. století setkáváme s pozoruhodnou dispozicí hradu Budětice (Durdík, 1973), představující zřejmě poslední vyznění přechodného typu. V čele poměrně rozsáhlého oválného hradiště stála okrouhlá věž, k níž se přikládal obdélný palác. Budětice jsou důležité i z hlediska studia vývoje osídlení, neboť zde můžeme sledovat posun sídla, které se původně zřejmě nacházelo u románsko—gotického emporového kostela ze čtyřicátých let 13. století (Kuthan, 1972, 118, 166—167) ve vsi, přes náš hrad až k hradu Rábí, založenému okolo r. 1300 (obr. 10).

Máme-li shrnout dosavadní, stavu výzkumu pochopitelně poplatné vědomosti je možno konstatovat, že se vývoj hradů 12.—13. století rozpadá do tří etap. V první, zahrnující 12. až prvou třetinu 13. století je vůdčím typem hradiško, hrady ostatních typů se vyskytují ojediněle. K zásadnímu zlomu dochází v 30. letech 13. století, kdy je položen základ nové sítě královských hradů, které přísluší dispozici přechodné, typu s obvodovou zástavbou a francouzskému kastelu. Nejstarší šlechtické hrady reprezentuje dispozice bergfritová. Toto druhé období končí okolo poloviny století. V polovině následující jsou jednak (s výjimkou dispozice přechodné), rozvíjeny typy údobí předešlého, k nim pak v případě královských hradů přibývá kastel tzv. italského typu. Hrady s obvodovou zástavbou začínají obsahovat čtverhrannou obytnou, z obranného hlediska neplohodnotnou věž. Vlivem volby staveniště získávají pravidelnou podobu a u nejmladších ukázek z jejich dispozice mizí velký sál. Setkáváme se rovněž

s prvním pokusem o oddálení styku s eventuálním nepřítelem od hradního jádra. sledované třetí období je dobou masové výstavby šlechtických hradů, příslušných převážně bergfritové dispozici. Zároveň je narušena striktní typová diferenciace mezi šlechtickými a královskými hrady, typická pro předešlá období. Bergfritová dispozice proniká ojediněle mezi královské hrady, ale hlavně nejdůležitější panské hrady se začínají blížit velkým královským dispozicím, nebo vznikají přímo miniatury královských hradů. K bergfritové dispozici přibývá hrad s dlouhým palácem jako hlavní stavbou, ojediněle se vyskytne dvojhrad (Ganerbenburg) a hrady s čtverhrannou věží, jakož i opožděná aplikace přechodného typu. Vzorem nejstarších tvrzí byly zřejmě jako v případě některých šlechtických hradů královské dispozice s obvodovou zástavbou.

Vývoj třetí etapy vyznívá těsně před r. 1300 do dalšího údobí, charakteristického velkou typovou pestrostí a masovým nástupem obytné věže.

Literatura

- Birnbaumová, A., 1947: Strakonický hrad. Poklady národního umění sv. 89. Praha.
- Borkovský, I., 1969: Pražský hrad v době přemyslovských knížat. Památníky naší minulosti 6. Praha.
- Durdík, T., 1973: Středověká konvička z hradu Budčtic, okr. Klatovy. AR XXV, 339–340.
- Durdík, T., 1974a: Vývoj hradu Krašova na základě archeologického výzkumu. AR XXVI, 16–28.
- Durdík, T., 1974b: Nálezová zpráva o povrchovém průzkumu hradu Kamýka nad Vltavou v r. 1973. AÚ ČSAV Praha č. j. 8875/74.
- Durdík, T., 1975a: Přimda, okr. Tachov. BZO 1973, 139–140.
- Durdík, T., 1975b: Černice, ob. Horní Jiřetín, neznámý hrad, okr. Most. BZO 1973, 24–25.
- Durdík, T., 1975c: Tetín, okr. Beroun. BZO 1972, 173–174.
- Durdík, T., 1977a: K chronologii obytných věží českého středověkého hradu. Archeologia historica II, 221–228.
- Durdík, T., 1977b: Zaniklý sídlištní komplex Řebřík. Středověká archeologie a studium počátků měst. Praha, 231–235.
- Durdík, T., v tisku a: Die Anfänge des Burgenbaus im Jagdgebiet der Přemysliden. Akta III. mezinárodního kongresu UIAS, Bratislava 1975.
- Durdík, T., 1978: Archeologie k počátkům a podobě přemyslovského Křivokláta. Výsledky první etapy výzkumu (1973–75). AR XXX, 304–320.
- Durdík, T., v tisku b: Archeologický výzkum v areálu tachovského zámku. Sborník k výročí založení města.
- Durdík, T., 1976: Nástin vývoje hradů na Podblanicku a v dolním Posázaví. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 1977, 117–137.
- Durdík, T.–Lehečková, E., 1977: Stavební vývoj a podoba středověkého hradu v Kadani na základě archeologického výzkumu. AR XXIX, 281–292, 359–360.
- Hejna, A., 1972: Archeologický výzkum v Týnci nad Sázavou. AR XXIV, 410–416.
- Hejna, A., 1976: Výsledky výzkumu zaniklého hradu Vizmburku, okr. Trutnov (1972–75). AR XXVIII, 613–624, 715–717.
- Hejna, A., 1977: Velešín, okr. Český Krumlov. BZO 1974, 233.
- Huml, V., 1970: Nové poznatky o osídlení Tábora v době předhusitské (K 550 výročí založení Tábora). AR XXII, 556–568.
- Kuthan, J., 1972: Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny XIII. století. České Budějovice.
- Kuthan, J., 1975: Gotická architektura v jižních Čechách. Základatelské dílo Přemysla Otakara II. Praha.

- Líbal, D., 1976: Jiří Kuthan: Gotická architektura v jižních Čechách. Praha 1975. Recenze. Umění XXIV, 565–566.
- Líbal, D.—Muk, J., 1972: Rotunda románského hradu v Lokti. Umění XX, 78–80.
- Menclová, D., 1972: České hrady I. Praha.
- Merhautová, A., 1971: Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
- Nechvátal, B., 1976: Vyšehrad. Praha.
- Radová, M., 1977: Románské stavitelství. Praha.
- Šolle, M., 1969: Kouřim v mladší a pozdní době hradištní. PA LX, 1–124.
- Štěpánek, M., 1965: Opevněná sídliště 8.–12. století ve střední Evropě. Praha.
- Váňa, Z., 1976: Bílina. Výzkum centra přemyslovské hradské správy v severozápadních Čechách v letech 1952, 1961–64 a 1966. PA LXVII, 393–478.

Entwicklungsskizze böhmischer Burgen aus dem 12.–13. Jahrhundert

Die Entwicklung der böhmischen Burgen im 12.–13. Jh. kann in drei Etappen aufgeteilt werden. In der ersten Etappe, die das 12. bis Drittel des 13. Jh. umfasst, bildet der Burgwall den Leittypus, die übrigen Burgtypen sind nur vereinzelt vertreten. Zum grundsätzlichen Umbruch kam es in den 30er Jahren des 13. Jh., als die Grundlage für das Netz der Königburgen gelegt wurde, die der Übergangsdisposition (z. B. Angerbach – Rekonstruktionsversuch aufgrund von Grabungen, Abb. 1), dem Typus mit peripherer Überbauung (z. B. Křivoklát – frühgotische Burgphase, Abb. 2) und dem Typus der französischen Kastelle angehören (z. B. Týřov – Situation aufgrund von Ausgrabungen, Abb. 3). Die ältesten Adelsburgen sind durch die Bergfrieddisposition repräsentiert (z. B. unbekannte Burg zwischen Albrechtice und Černice, Abb. 4). Diese zweite Etappe endet um die Mitte des Jahrhunderts. Mitte der nachfolgenden Etappe entwickeln sich teils (mit Ausnahme der Übergangsdisposition) die Typen der vorangehenden Etappe, teils kommt im Falle der Königburgen das Kastell vom italienischen Typus hinzu (z. B. Kaaden – Rekonstruktionsversuch, Abb. 6). Die Burgen mit peripherer Überbauung erhalten einen viereckigen Wohnturm, der hinsichtlich der Verteidigung nicht vollwertig war (z. B. Osek – Riesenburg, Abb. 5). Durch den Einfluss der Lagewahl wird ihre Form regelmässig (z. B. Kamýk nad Vltavou, Abb. 7) und aus ihrer Disposition schwindet der grosse Saal. Es begegnet zugleich im Falle des Bezděz (Bösig) der erste Versuch, den Burgkern aus der Kontaktzone mit einem eventuellen Feind zurückverlegen. Die verfolgte dritte Etappe ist eine Zeit des Massenaufbaues von Adelsburgen, die überwiegend der Bergfrieddisposition angehören. Zugleich ist die für die vorangehende Etappe charakteristische streng typenmässige Differenzierung zwischen den Königs- und Adelsburgen gestört. Die Bergfrieddisposition erscheint vereinzelt zwischen den Königburgen, doch beginnen sich hauptsächlich die bedeutendsten Herrenburgen den Dispositionen der Königburgen zu nähern, denn es entstehen direkte Miniaturen von Königburgen (Říčany, Vizmburk). Zur Bergfried- (bzw. sächsisch-hessischen) Disposition kommt eine Burg mit längerem Palast als Hauptbau hinzu (z. B. Řebřík, Abb. 8), vereinzelt erscheint die Ganerbenburg (Choustník, Abb. 9) und Burgen mit viereckigem Turm, ebenfalls eine verspätete Applikation der Übergangsdisposition (Budětice, auf Abb. 10 sieht man die Verschiebung des Sitzes aus dem Raum Budětice–Rábí: 1 – Empirekirche aus den 40er Jahren des 13. Jh. in Budětice; 2 – Burg Budětice aus der zweiten Hälfte des 13. Jh.; 3 – Burg Rábí um das J. 1300). Eine Vorlage für die ältesten Festungen waren offenbar – wie im Falle einiger Adelsburgen – die Dispositionen der Königburgen mit peripherer Überbauung. Die Entwicklung der dritten Etappe mündet knapp vor dem J. 1300 in eine weitere Zeit aus, die durch grossen Typenreichtum und das Massenaufkommen von Wohntürmen charakterisiert ist.

Abb. 1. Rekonstruktionsversuch der Burg Angerbach (Bez. Plzeň–Nord) aufgrund der archäologischen Grabung. Nach der Vermessung des Archäologischen Institutes. Beispiel des Übergangstypus der Disposition.

- Abb. 2. Křivoklát, Bez. Rakovník. Frühgotische Burg (Wissenstand zum August 1977). 1–3a – Bauphasen, angedeutetes grundlegendes Kommunikationsschema. Beispiel der Disposition mit peripherer Überbauung.
- Abb. 3. Týřov, Bez. Rakovník. Grundriss frühgotischer Burgphasen (schwarz – vor dem J. 1249, schraffiert – jüngeres 13. Jh.). Wissensstand zum J. 1976. Die revidierte Vermessung vom J. 1943 um die Grabungsergebnisse der J. 1973 und 1976 ergänzt. Beispiel eines französischen Kastells.
- Abb. 4. Unbekannte Burg zwischen Černice und Albrechtice (Bez. Most). Geländeskizze aus dem J. 1973. Beispiel der Bergfrieddisposition.
- Abb. 5. Osek (Riesenburg), Bez. Teplice. Nach D. Mencl (1972).
- Abb. 6. Rekonstruktionsversuch der frühgotischen Burgphase in Kaaden (Bez. Chomutov) auf Grundlage von Ergebnissen der archäologischen Grabung und Oberflächenbegehung (Durdík –Lehečková 1977). Beispiel eines italienischen Kastells.
- Abb. 7. Kamýk nad Vltavou, Bez. Přeboram. Burgkern. Geländeskizze aus dem J. 1973. Beispiel einer jügeren Disposition mit peripherer Überbauung.
- Abb. 8. Řebřík, Bez. Rokycany. Disposition der Burgkerns nach einer Vermessung des Archäologischen Institutes. Beispiel einer Disposition mit Palast als Hauptbau.
- Abb. 9. Choustník, Bez. Tábor. Nach D. Mencl (1972). Beispiel einer Ganerbenburg.
- Abb. 10. Schema der Verschiebung des Sitzes im Raum Budětice–Rábí. 1 – Emporekirche in Budětice, 2 – Burg Budětice, 3 – Burg Rábí. (Zeichnungen: Abb. 1 – Chotěbor, die übrigen J. Ziková und der Autor.)